KANAÄN

VÓÓR DEN INTOCHT DER ISRAËLIETEN, VOLGENS EGYPTISCHE EN BABYLONISCHE BRONNEN.

REDE

BIJ DE AANVAARDING VAN HET HOOGLEERAARSAMBT
AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE GRONINGEN
DEN 1 MAART 1913 UITGESPROKEN

DOOR

Dr. F. M. Th. BÖHL.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1913.

KANAÄN

VÓÓR DEN INTOCHT DER ISRAËLIETEN, VOLGENS EGYPTISCHE EN BABYLONISCHE BRONNEN.

REDE

BIJ DE AANVAARDING VAN HET HOOGLEERAARSAMBT
AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE GRONINGEN
DEN 1 MAART 1913 UITGESPROKEN

DOOR

DR. F. M. TH. BÖHL.

f 0,75

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS' U. M., 1913.

BOEKDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS.

MIJNE HEEREN CURATOREN, PROFESSOREN, LECTOREN, PRIVAATDOCENTEN EN DOCTOREN, DAMES EN HEEREN STUDENTEN AAN DEZE UNIVERSITEIT, EN GIJ ALLEN VERDER, DIE DOOR UWE TEGENWOORDIGHEID WIJDING GEEFT AAN DEZE PLECHTIGHEID,

Hooggeachte Toehoorderessen en Toehoorders!

De wetenschap der Israëlietische Oudheden staat in het teeken van het archaeologische onderzoek. Wie heden deze wetenschap wil beoefenen, mag de resultaten der nieuwe ontdekkingen niet verwaarloozen. Deze resultaten hebben in de laatste decenniën onze kennis der wereldgeschiedenis bijna verdubbeld. Hadden wij, op grond der klassieke bronnen, betrouwbare historische gegevens van ongeveer de 8ste eeuw vóór Christus af: nu voeren ons de oudste historische bronnen terug tot in het vierde millennium. Door hare bewonderenswaardige ontwikkeling traden de wetenschappen der *Assyriologie* en der *Egyptologie* in de rij van hare oudere zusterwetenschappen. Nog moeten er vele jaren verloopen, eer het tot nog toe in de Musea opeengestapelde materiaal behoorlijk uitgegeven, laat staan verwerkt is. Toch is reeds op elk gebied een hoopvol begin gemaakt.

Ook onze kennis der vóór-israelietische geschiedenis van het land der belofte, het land Kanaän en zijne bewoners, werd gedurende de laatste jaren zeer uitgebreid. Hier hebben inderdaad de nieuwe ontdekkingen eene wereld ontsloten, van wier bestaan onze vaderen slechts een flauw vermoeden hadden.

Israël was een betrekkelijk jong volk. Toen de Israëlieten tusschen 1400 en 1200 voor Chr. Kanaän binnendrongen, was de West-Aziatische kultuurwereld, voor zoover zij van uit Babylon en Egypte beheerscht werd, reeds in een toestand van langzaam verval. Wij staan tijdens den intocht der Israëlieten niet in de vale ochtendschemering der wereldgeschiedenis, maar veeleer in het halfdonker van een stormachtigen avond. De oude kultuur van het Nijldal en die in het land aan den Eufraat neigen ten ondergang. Jonge volken maken zich tot den aanval gereed. Babylonië, onder het gezag van een uit het Oosten binnengedrongen niet-Semietisch volk, hield zich, al maakte het nog altijd aanspraak op de wereldheerschappij, slechts met moeite staande tegenover het jonge, zich machtig ontwikkelende rijk der Assyriërs. Egypte werd geteisterd door de troebelen op godsdienstig gebied, die den overgang van de 18de tot de 19de dynastie voorafgingen, en het kon slechts met de uiterste krachtinspanning zijne heerschappij over Palestina en Syrië handhaven. Met de hoofdstad in het midden van Klein-Azië verhief zich het machtige rijk der Hethieten, dat op allerlei wijze in Syrië en Palestina de tegen Egypte gerichte ondernemingen steunde. Maar dit Hethietische rijk heeft slechts weinig langer dan twee eeuwen bestaan. Alreede bloeide op Cyprus en Kreta

de Egeische kultuur: weldra zouden volken van Indo-Europeeschen stam Klein-Azië en Syrië binnendringen. En uit de Syrische en Arabische woestijn komen jonge volken van Semietischen stam, gereed het kultuurland te overstroomen, de Arameërs.

De 12de eeuw voor Christus is een gewichtig keerpunt in de geschiedenis der oudheid. Tegen 1200 v. Chr. verandert het beeld des tijds. De staatkundige macht der leidende groote mogendheden werd door ingrijpende verschuivingen der volken voor altijd gebroken. De kultuurwereld in de landen westelijk van den Eufraat, die sedert den tijd van Sargon van Agade en Hammoerapi onder Babylonischen invloed stond, verzinkt in het niet. Wel hebben weinige eeuwen later de Assyriërs, die geheel afhankelijk waren van Babels oude beschaving, over het grootste gedeelte van Voor-Azië geheerscht; maar zij hadden weinig invloed op de kultuur der onderworpen volken. Het Nieuw-Babylonische rijk van Nabupolassar en Nebukadrezar was slechts een episode van kunstmatig herstel. Van 1200 v. Chr. af behoort de bloeitijd van Babel en de volken van Babylonische beschaving tot het verleden.

De intocht der Israëlieten in het land Kanaän staat op de grens der beide tijdperken. Israël behoort tot de jonge Semietische volken, die uit de woestijn het kultuurland binnendringen. Uit de woestijn brengt Israël zijne Godsvereering mede en de onstuimige kracht der jeugd. In Kanaän vindt het eene vermenging van volken en rassen en eene hoogstaande, maar zich reeds ten val neigende beschaving. Deze kultuur nam Israël over. De Israëlieten werden de erfgenamen der overwonnen Ka-

naänieten. Ook òp de vorming van Israëls godsdienst heeft Kanaän een diep gaanden invloed geoefend. De godsdienst van Sinaï, de kultuur van Kanaän: dit zijn de beide tegenstrijdige factoren in de geschiedenis van Israël. Maar de kultuur van Kanaän is een samengesteld geheel en moeilijk te ontleden. Van het eerste begin zijner geschiedenis af stond het land, gelegen in het centrum der groote kultuur-naties, aan de meest verschillende invloeden bloot.

Men kan de geschiedenis van het Israëlietische volk en van den Israëlietischen Godsdienst niet begrijpen zonder kennis der vóór-Israëlietische geschiedenis van Kanaän. Geroepen aan deze Universiteit naast de Hebreeuwsche taal- en letterkunde ook de Israëlietische Oudheden te doceeren, wil ik pogen, U in deze ure in groote lijnen een beeld te schetsen der geschiedenis van Kanaän en de Kanaänietische volken vóór den intocht der Israëlieten, volgens de Egyptische en de Babylonische bronnen.

Zulk eene poging is gewaagd. Bij elken stap gevoelen wij diep de leemten der gegevens. Want de bronnen zijn schaarsch en wat zij vermelden van Kanaän en zijne bewoners is altijd meer of min terloops gezegd en toevallig. Geheele eeuwen der geschiedenis liggen voor ons nog in ondoordringbaar duister. Toch ligt eene eigenaardige bekoring in de gedachte, nochtans deze poging te wagen.

Dat wij ons bij de Egyptische en Babylonische bronnen bepalen behoeft geen uitvoerige verdediging. Niet alleen tijdgebrek is daarvan de oorzaak. Wij willen aan de waarde van het Oude Testament ook voor dit

vroege tijdperk niet te kort doen. Maar in het Oude Testament vinden wij wel eene verwarrende menigte van volks-, persoons- en plaatsnamen uit den vóór-Israëlietischen tijd; weinig evenwel vernemen wij over godsdienst en kultuur, minder nog van de geschiedenis der vóór-Israëlietische bewoners van het land. Het Oude Testament stelt belang in het uitverkoren volk, de kinderen Israëls en hunne voorvaderen, niet in de gehate en verachte Kanaänieten, die ter verdelging zijn opgeschreven.

Voorts beantwoorden de opgravingen in Palestina tot nog toe niet aan de hooggespannen verwachtingen. Betrekkelijk laat pas, vergeleken bij andere landen, kwam men op de gedachte, enkele der ruïnenheuvels van het Heilige Land te onderzoeken. Vóór 1890 was van systematige opgravingen nog geen sprake; pas sedert een tiental jaren werd de belangstelling grooter en ontstond ook op dit gebied wedijver tusschen de naties. De Engelschen hebben de oude steden Lachis en Gezer uit de aarde opgedolven en buitendien eenige kleinere plaatsen in het land der Filistijnen; de Duitschers Taänach en Megiddo in de vlakte van Jizreël en het oude Jericho; de Amerikanen graven sedert een drietal jaren in es-Sebastîje, de plaats van het oude Samarië. Deze onderzoekingen gaven een volledig overzicht van den aanleg der in verschillende lagen op elkander gebouwde Kanaäneesche steden en vestingwerken; ook vond men vele kleinere voorwerpen, vooral vaatwerk, belangrijk voor de tijdsbepaling; maar om de geschiedenis van een volk te schrijven, zijn literaire bronnen onmisbaar.

Het is opmerkelijk, hoe schaarsch opschriften in Pale-

stina zijn aangetroffen! Te Taänach vond Prof. Sellin twaalf kleitafeltjes met teksten in het Babylonisch uit den Amarna-tijd, dus omstreeks 1400 v. Chr. Te Tell-el-Hezy, waar het oude Lachis stond, vond men een soortgelijk tafeltje van bijzonder belang, daar er namen van personen op voorkomen, die ons reeds uit de Amarna-teksten bekend waren [1]). Te Jericho heeft men eene geheele laag van zulke kleitafels opgegraven; zij waren helaas onbeschreven [2]).

De onuitputtelijke bodem van Egypte heeft voorwerpen opgeleverd van oneindig grooter belang, herkomstig uit Kanaän zelf. Een nieuw tijdperk brak aan voor onze kennis der oude geschiedenis van West-Azië, toen in 1887 Egyptische Fellahs op de plaats der oude hoofdstad van den Farao Amenophis IV, het hedendaagsche el-Amarna, een schat van beschreven kleitafels ontdekten. Hier had men de oorspronkelijke oorkonden eener diplomatieke briefwisseling van de koningen der bevriende mogendheden met den Farao; en vooral talrijke brieven der van Egypte afhankelijke vorsten van het Kanaän en Syrië der 14de eeuw vóór Chr., met bittere klachten en beden om hulp tegen een binnendringend volk: wellicht juist de Hebreeën.

En meer nog mogen wij nu uit Klein-Azië verwachten. In 1906 vond Prof. Winkler op de plaats van het hedendaagsche dorp Boghaz-keui, in het centrum van Klein-Azië, de bouwvallen der machtige hoofdstad van het rijk der Hethieten. In de duizenden kleitafels, die hij op vier expedities verzameld en in het Museum van Constantinopel gedeponeerd heeft, maken wij kennis met de diplomatieke briefwisseling van het Hethietische hof,

evenals in de Amarna-teksten met die van Egypte. Weinig is tot dusver van den inhoud bekend. Maar door dit weinige wordt onze verwachting hoog gespannen. Wanneer deze oorkonden eenmaal voor de wetenschap toegankelijk zijn gemaakt, dan zal door haar inhoud de geschiedenis van West-Azië in het tijdperk van 1400—1200 vóór Chr. eene der best bekende perioden zijn van de geschiedenis der oudheid.

Maar al deze oorkonden, hoewel niet uit Babylonië afkomstig, zijn geschreven in Babylonisch schrift en voor een groot deel ook in de Babylonische taal. Wij kunnen ze bij de Babylonische bronnen rekenen. Wie heden de geschiedenis van Kanaän poogt te schetsen, moet op deze en de Egyptische bronnen steunen.

In het tijdperk, waaruit de oudste Egyptische bronnen dagteekenen, was niet alleen het schiereiland van den Sinaï, maar ten minste ook het Zuiden van Kanaän en de Fenicische kust alreede door Semieten bevolkt. Eene der oudste gevonden afbeeldingen van een Semiet bevindt zich op een ivoren staafje uit het graf van den voorlaatsten koning der eerste Egyptische dynastie, ongeveer 3100 vóór Chr. [3]). Zij stelt een gevangene voor met de handen op den rug gebonden, en is reeds met bewonderenswaardige kunstvaardigheid bewerkt. De gebogen neus, de dikke lippen, het kroeshaar, de puntige baard en de op de wijze der Bedoeïnen geschoren bovenlip vertoonen duidelijk het type van den Semiet. Het bijschrift noemt hem een gevangene uit het land Setet. Deze naam gold ook later voor het aan Egypte grenzend Aziatische grondgebied. Waarschijnlijk hebben

wij hier een inwoner van het Sinaïtische schiereiland voor ons.

De koper- en malachietmijnen van de Wadi-Maghara op Sinaï waren reeds in 't einde van het vierde millenium vóór Chr. voor de Egyptenaren een kostbaar bezit, hun door de Bedoeïnen vaak betwist. Reeds van de beide voorgangers van den hierboven genoemden koning zijn afbeeldingen gevonden, waarop zij Aziaten neervellen [4]). Bijzonder machtig moet de eerste koning der vierde dynastie, Snofroe, geweest zijn, die later te Wadi Maghara als god werd vereerd [5]). Deze heeft zijn invloed al veel noordelijker uitgebreid. De kroniek van den steen van Palermo, eene der belangrijkste bronnen der geschiedenis van het Oude Rijk, vermeldt onder Snofroe's regeering de aankomst van 40 schepen, beladen met cederhout [6]). Snofroe heeft dus reeds eene expeditie naar den Libanon uitgerust en handelsbetrekkingen met de Feniciërs aangeknoopt. Van de groote havenstad Byblos en van hare godin wordt in de Egyptische opschriften van het Oude Rijk reeds menigmaal gewag gemaakt [7]); de Egyptenaren moeten aldaar reeds vroeg eene nederzetting hebben gehad, en de zuiver Semietische naam der stad, in 't Egyptisch slechts weinig veranderd [8]), bewijst dat zij reeds toen door Semieten bewoond werd.

De koningen der vierde dynastie bouwden de groote pyramiden, die nog heden getuigen van de ontzagwekkende hoogte der beschaving van het Nijldal voor vijfduizend jaren. Na het rijk der pyramidenbouwers treedt eene nieuwe dynastie op, „zonen" van Rê, die voor hunnen zonnegod de wereldheerschappij opeischten. En op den bodem van Kanaän hebben de koningen der

5de dynastie deze vordering tot werkelijkheid gemaakt. In het graf van een zekeren Anti vinden wij de verovering afgebeeld van een Aziatische stad [9]). De overwinnende Egyptenaren vellen de zich met knots of boog verdedigende Aziaten met den strijdbijl neer of schieten ze met pijlen dood; zij breken door den met bolwerken versterkten tichelsteenen muur en plaatsen er stormladders tegen. De verdedigers zijn klaarblijkelijk Semieten. De naam der stad wordt in het bijschrift vermeld: Nedi'a. Wij moeten ze ergens in het Zuiden van Palestina zoeken of aan de Fenicische kust. Voor deze laatste veronderstelling spreken afbeeldingen van ongeveer denzelfden tijd uit den in 1907 opgegraven doodentempel van den Farao Sahoere, die de roemrijke terugkeer der Egyptische vloot voorstellen. De groote roeischepen zijn met gevangene Semietische aanvoerders gevuld, die door het scheepsvolk gedwongen worden, den Farao te huldigen. Een ander relief stelt voor, hoe de vijanden voor den Farao gebracht worden: Aziaten en bewoners van Libyë en Poent. Een andere koning dierzelfde dynastie wordt als een leeuw afgebeeld, die het hoofd van een gevangen Semietischen aanvoerder vertrapt [10]).

Ongeveer een eeuw later, tegen het jaar 2550 v. Chr. [11]), vinden wij in het grafschrift van Oeni of Weni, nog wat ouderwetsch en onbeholpen, maar met gewenschte uitvoerigheid de eerste letterkundige beschrijving van Egyptische veldtochten in het binnenland van Kanaän. [12]) De vijanden worden Woestijn- of Zandbewoners genoemd en tot de *ᶜAmoc* gerekend, eene benaming der Bedoeïnen, die men van hun wapen, den werpstok [13]), heeft willen afleiden maar dien men beter vergelijkt met het Semie-

tische woord ʿam „volk, volksstam." Maar niet de woestijn, zooals de benaming „Zandbewoners" zou laten verwachten, integendeel het kultuurland is het tooneel van den strijd. Volkomen duidelijk blijkt dit uit de dichterlijke beschrijving der overwinning: Het Egyptische leger keerde behouden huiswaarts, nadat het 't land der „Zandbewoners" had vernield, hunne akkers verwoest, de burchten geslecht, de vijgeboomen en wijngaarden omgehouwen, hunne hofsteden (?) verbrand, tienduizenden krijgslieden gedood en talrijke gevangenen had weggevoerd. Wij mogen dus veronderstellen, dat deze bewoners der woestijn het kultuurland waren binnengedrongen en nu een gedeelte van Kanaän bedreigden, dat reeds toen van Egypte afhankelijk was. Het was een geweldige oorlog. Ook het Egyptische leger bestond uit „vele tienduizenden"; zelfs de Negerstammen uit het Zuiden waren ten oorlog opgeroepen. De volkomen onderwerping der vijanden wordt eerst na vijf veldtochten verkregen. Ten slotte onderneemt Oeni een zeetocht om den vijand in den rug te vallen. Hij ontscheept zijn leger bij een vóórgebergte en trekt van daar in het gebergte ten Noorden der Zandbewoners, waar hij ze allen overwint. Met dit vóórgebergte, „neus der gazelle" geheeten, kan slechts de berg Karmel bedoeld zijn; het tooneel van den beslissenden slag was dus het oude en door de natuur als aangewezen slagveld van Kanaän: de vlakte van Jizreël en dan het gebergte van Midden-Palestina.

Nog staan wij meer dan vijf eeuwen vóór den tijd van den patriarch Abraham, volgens de Bijbelsche tijdrekening. Al schijnen enkele der door ons aangehaalde gegevens uit deze oudste Egyptische bronnen van minder

belang, toch moeten wij voor dezen grijzen voortijd dankbaar ook den kleinsten bouwsteen gebruiken.

Reeds in de eerste helft van het derde millenium vóór Chr. heeft het land Kanaän eene Semietische bevolking. Alreede bestaan en bloeien Fenicische steden. Reeds in de oudste tijden, waarvan de geschiedenis melding maakt, hebben de Egyptenaren handelsbetrekkingen aangeknoopt met het gebied van den Libanon. Maar de Farao's der vijfde dynastie maken aanspraak ook op het bezit van het land Kanaän en verdedigen hun recht.

Het peil der beschaving der oudste Semietische bewoners van het land mag men zich niet te laag voorstellen. Noch door hun kleeding noch door hun wapenen munten de Egyptenaren ver boven hen uit. Akkers, wijngaarden, vijgeboomen worden genoemd. Talrijke burchten verheffen zich in het land. Kunstvaardigheid blijkt uit den bouw der steden. Dit zien wij niet alleen uit de afbeelding der stad Nedi'a, maar ook uit de opgravingen der oudste lagen te Megiddo en Gezer.

Ongeveer 2600 v. Chr. schijnt echter eene nieuwe volksverhuizing op te komen en de Egyptische heerschappij in Kanaän te bedreigen. Alvorens wij hierop nader ingaan vergelijken wij eerst het getuigenis der oudste Babylonische bronnen.

De oudste Babylonische opschriften in spijkerschrift zijn volgens de meest waarschijnlijke berekening slechts weinig jonger dan de oudste Egyptische. Omstreeks het jaar 3000 vóór Chr. was Babylonie verdeeld in eene reeks van staatkundig onafhankelijke steden, die echter nauw verbonden waren door eene zelfde hooge beschaving,

eene zelfde taal, hetzelfde schrift en denzelfden godsdienst. Weldra zochten enkele der vorsten hun gebied ver over de grenzen hunner stad uit te breiden. Een der oudere dezer stadvorsten, Loegal-zaggisi van de stad Oemma, beroemt er zich op, dat zijn god Enlil, de Heer der landen, hem de rijken heeft onderworpen, de landen van den opgang der zon tot aan den ondergang deed veroveren en hem den weg baande van de Beneden-zee, over den Tigris en den Euphraat, tot aan de Boven-zee [14]). Met de „Boven-zee" kan alleen de Middellandsche zee bedoeld zijn. Is dit dus niet enkel grootspraak — maar ook dan ware ten minste kennis van het bestaan der Middellandsche Zee bewezen — dan moet Loegal-zaggisi op zijn zegetocht reeds den bodem van Kanaän of Syrië betreden hebben. Waarschijnlijk echter stortte zijn rijk na zijn dood weer ineen.

Ongeveer een of twee eeuwen later, omstreeks 2600 v. Chr., ontstond een rijk van nog grooteren omvang en van iets langeren duur, dat zijn middelpunt had in Noordelijk Babylonië. De stichter van dit rijk was Sargon van Agade, die bij zijn troonsbestijging den titel „Koning aller Koningen" — *šar-ḳali-šarrî* [15]) — schijnt te hebben aangenomen. Van dezen Sargon, niet te verwarren met den zeer veel lateren Assyrischen koning van dien naam, is ons velerlei bekend. Wij hebben niet alleen van hem persoonlijk en uit zijn tijd opschriften, die de oudste bekende oorkonden zijn in de Babylonisch-Semietische taal: maar uit lateren tijd is ons ook eene legende bewaard gebleven met het mythische verhaal zijner geboorte en jeugd; dan de fragmenten eener kroniek, die de belangrijkste daden zijner regeering vermeldt; en

buitendien eene verzameling van Omina, die onder Sargon zijn voorgekomen. Want een voorteeken, waaronder Sargon, de lieveling der goden, te velde trok, werd nog vele eeuwen later voor bijzonder gelukkig gehouden.

Deze Sargon nu heeft het land ten Westen van Babylonië aan zijn gezag onderworpen. Hier vinden wij voor het eerst den Babylonischen naam van dit land: *Amurru*, land der Amorieten. Sedert den tijd van Sargon wordt dit land in de Babylonische opschriften voortdurend vermeld. Voor de Babyloniërs en Assyriërs wordt ,,land der Amorieten'' de gewone naam voor het Westen.

,,Hij toog naar Amurru'', zoo heet het van Sargon, ,,en hij sloeg het terneder en veroverde de vier hemelstreken'' [16]). Meer nog: indien wij eene ietwat duistere vermelding van den Omen-tekst juist verstaan, dan heeft Sargon het geheele land van het Westen onder één beheer gebracht en zelfs eenen tocht naar Cyprus ondernomen en aldaar zijn standbeeld opgericht [17]). Inderdaad vond men bij de opgravingen in Cyprus een Babylonisch zegel uit den tijd van Sargon's zoon, Narâm-Sin [18]).

Deze vermeldingen zijn belangrijk. Want Sargon is een tijdgenoot van den Egyptenaar Oeni. Uit het Egyptische opschrift van Oeni maakten wij de gevolgtrekking, dat omstreeks 2600 v. Chr. eene nieuwe volksverhuizing in Kanaän begon. Ter zelfder tijd komt in Babylonië eene Semietische dynastie op en haar eerste koning, Sargon, onderwerpt het land, dat ten Westen van Babylon aan de Middellandsche zee is gelegen. Sedert dien tijd heet dit land in de Babylonische opschriften ,,land der Amorieten'': vroeger niet.

Deze twee gegevens moeten wij combineeren. Dan

verkrijgen wij een belangrijk resultaat: Omstreeks 2600 vóór Chr. zijn de Amorieten Kanaän binnengedrongen. De reeds vroeger in Kanaän gevestigde Semieten moeten tot eene andere, hoewel verwante, volksgroep hebben behoord.

Men weet niet zeker, van waar de Amorieten gekomen zijn. De meest waarschijnlijke veronderstelling is uit Arabië. In elk geval hebben zij hunne heerschappij weldra ver over de grenzen van het land Kanaän uitgebreid. Aanvankelijk worden zij nog zelden in de Babylonische opschriften vermeld. De priesterkoning Goedea van Lagaš, wiens standbeelden wij heden in de Louvre bewonderen, laat de steenen en het hout voor zijne bouwwerken uit Arabië, uit het gebergte van Amanus en uit het land der Amorieten halen. Maar dit zijn nog vreedzame handelsbetrekkingen.

Uit eene aanteekening echter op eene koopakte, die twee eeuwen later werd opgesteld, kunnen wij wellicht opmaken, dat eene Babylonische dynastie, die der stad Isin, door een inval der Amorieten werd verdreven [19]. Reeds vroeger werd te Ur (het „Ur der Chaldeën", de vaderstad van Abraham volgens Genesis 11) een muur gebouwd ter bescherming tegen de Amorieten [20]).

Die muur heeft weinig gebaat. Want wederom twee of drie eeuwen later, omstreeks het jaar 2000 v. Chr., beheerschen de Amorieten geheel Babylonië. Dit was in het tijdperk der zoogenaamde eerste Babylonische dynastie, wier grootste koning de beroemde Hammoerapi was.

Uit zijn tijd bezitten wij niet alleen het geweldige dioriet-blok, nu een der pronkstukken der verzameling van het Louvre, waarop de 282 paragrafen zijner wet

zijn gebeiteld, maar tevens vele honderde private oorkonden, koopakten, huurkontrakten, schuldbekentenissen enz., en bovendien talrijke brieven (indien men een baksteen een brief mag noemen), waaronder de correspondentie van Hammoerapi met een zijner ambtenaren in de provincie, die bewijst hoe zorgvuldig de koning op alle bijzonderheden van het bestuur zijner staten heeft gelet.

De grootste koning, dien Babel ooit heeft gehad, Hammoerapi, was geen Babyloniër, maar een Amoriet! De koningen der eerste Babylonische dynastie, die gedurende drie eeuwen het land regeerden, waren Amorieten! Wij kunnen hier niet de talrijke bewijsplaatsen aanhalen, die deze stoute bewering tot de hoogste geschiedkundige waarschijnlijkheid, ja tot zekerheid verheffen [21]). Maar wij willen toch even in het voorbijgaan op twee vragen wijzen, waarvoor hij zich geplaatst ziet, die deze bewering aanvaardt.

Over Babylonië heerscht — wij herhalen het nog eens — in dit tijdperk eene dynastie en eene bevolking, die òf rechtstreeks uit Kanaän stamde òf ten minste nader verwant was aan de bevolking van Kanaän dan aan de Babyloniërs. Toch was deze Amorietische overheersching geen oorzaak van verval of van achteruitgang der beschaving. Integendeel: juist de tijd van koning Hammoerapi was voor Babel de gouden eeuw der classieke letterkunde. In dit tijdperk zijn de groote Babylonische dichtwerken, het lied der Schepping, het Epos van Gilgameš, die ons meerendeels alleen in latere afschriften bewaard zijn gebleven, ontstaan en voor het eerst verzameld. Iedereen weet, dat een nauwe samen-

hang bestaat tusschen deze dichtwerken en de Bijbelsche verhalen, ondanks het zeer groote verschil op godsdienstig gebied. Het gevleugelde woord *Babel en Bijbel* is overbekend. Maar nu komt de vraag op: Kan een groot deel van den inhoud der Babylonische mythen en legenden en ook van de Babylonische instellingen niet beschouwd worden als Amorietisch erfgoed, in den bloeitijd van Babel onder de Amorietische overheersching uit Kanaän naar Babylon overgebracht?

Met deze vraag hangt de tweede nauw samen. In dit tijdperk leefde volgens den Bijbel de aartsvader Abraham, die van Ur in het land der Chaldeeën over Haran naar Kanaän, het land der belofte, trekt. Juist in dezen tijd vindt men in de Babylonische tabletten vaak eigennamen als Jakub, Jakub-ilu; zelfs namen als Abam-ram, Aba-rama heeft men onlangs gevonden [22]). Behoort ook Abraham tot de bevolking in Babylonië, die uit Kanaän afkomstig is? Is Abraham's tocht naar Kanaän feitelijk, hoewel onbewust, eene terugkeer in het land zijner voorvaderen?

Wij kunnen deze vragen alleen opwerpen. Het materiaal te onzer beschikking stelt ons nog niet in staat ze te beantwoorden.

Omstreeks 1800 v. Chr. maakt een inval der Hethieten aan het rijk der Amorieten in Babylonië een einde. Maar vóór wij tot dit ook voor Kanaän nieuwe tijdperk in de geschiedenis overgaan, keeren wij terug tot het getuigenis der Egyptische bronnen.

Op het schitterende tijdperk van het Oude Rijk volgden in Egypte verscheidene eeuwen van achteruitgang en van

inwendige verdeeldheid. Stellig heeft toen Egypte, ondanks de overwinningen van Oeni, meer en meer allen invloed op het land Kanaän verloren, dat door de immigratie der krijgshaftige Amorieten geweldig versterkt was. Maar ongeveer gelijktijdig met de dynastie van Hammoerapi in Babel komt ook Egypte tot nieuwen bloei onder de heerschappij der stad Thebe. Het Middelrijk neemt een aanvang en ook voor Egypte breekt weer een tijdperk aan van machtsontwikkeling en hooge beschaving, een bloeitijd der literatuur.

Het verwondert ons dus niet, dat deze Farao's der zoogen. 11de en 12de dynastie, in de theorie ten minste, hunne aanspraak op het land Kanaän weder doen gelden. Menige Farao beroemt zich op eene overwinning op de Aziaten of laat ouder gewoonte afbeelden, hoe hij de bewoners der vreemde landen, en daaronder de Aziaten, nedervelt. Dit bewijst echter slechts den wensch, niet het feit. Eene feitelijke onderwerping van het land Kanaän zouden wij in de talrijke opschriften van dien tijd uitvoeriger vermeld vinden.

Inderdaad geeft eene merkwaardige Egyptische bron een afdoend bewijs, dat Kanaän toen feitelijk onafhankelijk was van Egypte. Wij bedoelen het verhaal van Sinoehe, een Egyptische roman uit dien tijd. Het land Kanaän in het tijdperk der Bijbelsche aartsvaders is het tooneel, waarop zich de geschiedenis van onzen held afspeelt.

Dit verhaal moet voor de Egyptenaren buitengewone aantrekkingskracht hebben gehad. In talrijke handschriften is het ons bewaard gebleven [23]). Het verplaatst ons in den tijd van Farao Sen-wosret I (de naam komt overeen

met den Sesostris der Grieken), die omstreeks 1950 vóór Chr. regeert. Opgeschreven werd het tegen het einde van het Middelrijk, omstreeks het jaar 1780 v. Chr. Zeker heeft het een historischen achtergrond. De schrijver blijkt goed op de hoogte te zijn van de toestanden in Kanaän; wellicht spreekt hij uit eigen ondervinding.

Het verhaal is opgesteld in den trant der berichten waarin aanzienlijke Egyptenaren in hun graf hun leven en hunne daden vereeuwigden. Toch mag men het terecht een roman noemen. Een liefdesgeschiedenis, hoewel slechts voorzichtig aangeduid, ligt er aan ten grondslag.

Sinoehe, een voornaam Egyptenaar, is dienaar (wij zouden zeggen kamerheer) bij den harem van kroonprins Sesostris en tevens gunsteling van den ouden Farao Amenemhet. Tusschen de regels door wordt eene ongeoorloofde verhouding tusschen hem en de kroonprinses aangeduid [24]); maar de gunst van den ouden koning behoedt hem voor de verdiende straf. Het verhaal begint met de beschrijving van den volksrouw over den plotselingen dood van Farao Amenemhet. De kroonprins Sesostris keert juist zegevierend van een veldtocht in Libyë terug; zijn harem en ook Sinoehe vergezellen hem. Renboden melden hem het overlijden van zijn vader en roepen hem tot den troon. Gewaarschuwd ontvlucht Sinoehe vol schrik de wraak van den nu almachtigen koning. Na menig avontuur gelukt het hem onbemerkt door Egypte te komen en ook bij den muur, die aan de grens van Egypte tegen de Bedoeïnen was opgericht, aan de waakzaamheid der wachtposten te ontsnappen. Uitgeput zinkt hij ter aarde bij de meren op de landengte van Suëz en verwacht den dood. Daar hoort hij het geloei van

kudden en ziet Bedoeïnen. De aanvoerder van den stam had eertijds aan het Egyptische hof vertoefd en herkent Sinoehe. Van dit oogenblik af staat hij onder de bescherming der van ouds beroemde Semietische gastvrijheid. „Zij deden mij goed," zegt Sinoehe, „het eene land gaf mij door aan het andere." Waarschijnlijk de kust volgend komt hij eindelijk te Byblos en van daar in het land Ḳedem, het land der „Kinderen van het Oosten," waarheen volgens Genesis 29, 1 ook Jakob vluchtte. Na een verblijf van 1 $^{1}/_{2}$ jaren komt hij van daar, dus terugkeerende, naar „Boven-Retenoe"; dit is de Egyptische naam voor het eigenlijke Palestina. Hier wordt Sinoehe de schoonzoon van een der vorsten van het land, Ammienši, en komt door grootsche heldendaden tot hoogen luister. Ten slotte echter overmant hem het heimwee, en hij verkrijgt van den Farao de toestemming om naar Egypte terug te keeren.

Deze terugkomst wordt zeer uitvoerig verhaald. Voor ons echter is van dit geheele verhaal vooral van gewicht de beschrijving der toestanden van Kanaän in het patriarchale tijdperk. Deze beschrijving komt goed overeen met de berichten in Genesis en ook met de beschrijving der vruchtbaarheid van het land in Numeri 13.

'Ammi-enši laat Sinoehe, evenals Abraham Lot, het beste gedeelte van zijn land kiezen. „Het was," zoo verhaalt Sinoehe, „eene schoone streek, Jaa genaamd. Vijgen waren er en wijndruiven, meer wijn dan water. Het was rijk aan honing en overvloeiend van olie. De boomen droegen velerlei vruchten, men vond er tarwe en gerst en overvloed van vee . . . Dagelijks werd brood voor mij gebakken en wijn geleverd, gekookt vleesch,

gebraden gevogelte en bovendien het wild der woestijn; want mij werd voorgezet wat men in vallen ving en wat mijne honden mij aanbrachten . . . Op deze wijze bracht ik er vele jaren door, en mijne zonen werden helden, elk de vorst van zijn stam."

Het is dus een vruchtbaar land, een land „overvloeiende van melk en honing". Wij ontvangen voorts den indruk van geregelde toestanden, al ontbreekt de eenheid van een centraal bestuur. Het land is in talrijke kleine staten gesplitst, die onder zelfstandige stamvorsten staan, verbonden alleen door dezelfde afkomst en eene zelfde taal en bovenal door de plicht der gastvrijheid. Maar dikwijls verstoren krijgs- en rooftochten den vrede.

Het land is feitelijk onafhankelijk van Egypte. Van Farao's aanspraak wordt wel gewaagd [25]). Maar deze bestaat eigenlijk slechts in naam; de Kanaäneesche opperhoofden bekommeren er zich niet over en Egyptische vluchtelingen zijn in Kanaän veilig. Maar ook tegenover Babylonië bleef de onafhankelijkheid blijkbaar gehandhaafd. Al heerschte er toen in Babylon eene Amorietische dynastie, dit bewijst nog niet eene staatkundige opperheerschappij dezer Amorieten over de Amorietische stammen van Kanaän. Een veldtocht der Babyloniërs tegen het land Kanaän, zooals die in Genesis 14 beschreven wordt, is in dien tijd historisch geenszins onmogelijk; maar deze veldtocht eindigt ten slotte met de nederlaag der Babylonische Amorieten en hunner bondgenooten, niet met de onderwerping der vrije Amorieten van Palestina.

Des te levendiger waren echter de vreedzame betrekkingen van Kanaän met beide rijken. Een bij de op-

gravingen te Taänach gevonden zegel in cylindervorm uit dien tijd kan als zinnebeeld gelden van de elkander in Kanaän kruisende invloeden van Babylonië en Egypte [26]). Het opschrift is Babylonisch, evenals de naam van den bezitter (Atanach-ilim) en de god, dien hij aanroept (Nergal) — maar daarnaast staan Egyptische hiërogliefen.

De Babylonische invloed moet inderdaad krachtig geweest zijn. Nog eeuwen later, toen Babel op staatkundig gebied nog maar de beteekenis had eener mogendheid van den tweeden of derden rang, bezigt men te Kanaän voor het schriftelijke verkeer niet anders dan de Babylonische taal, het Babylonische schrift en schrijfgereedschap en heerscht ook in Kanaän de Babylonische gedachtenwereld. Dat wordt duidelijk aangetoond door de teksten van el-Amarna, Lachis, Taänach en Boghaz-keui.

Maar daarnaast mogen wij den Egyptischen invloed geenszins vergeten of onderschatten. Egyptenaren houden volgens het verhaal van Sinoehe verblijf aan het hof van 'Ammi-enši; zelfs wordt met nadruk vermeld [27]), dat aldaar met Sinoehe de taal van Egypte wordt gesproken. Ook bestaat er een geregeld verkeer van Egypte uit door het land Kanaän waarschijnlijk tot naar Babylonië toe. Als opperhoofd van een stam bereidt Sinoehe eene vriendelijke ontvangst aan de van tijd tot tijd door zijn gebied trekkende Egyptische boodschappers [28]). Zulke gezanten brachten zeker reeds toen met spijkerschrift beschreven baksteenen over [29]). — Te Gezer vond men den grafsteen van een Egyptenaar en niet minder dan 173 Egyptische Scarabeeën uit dien tijd [30]). De welbekende voorstelling van 37 Aziaten in een graf van Beni-Hassan getuigt ook van de betrekkingen tus-

schen Egypte en Kanaän. Vroeger heeft men daarbij aan den intocht van Jakob en zijne zonen gedacht. Het is echter klaarblijkelijk eene eenvoudige handelskaravaan, onder de leiding van een zekeren Abišai.

Dat waren vreedzame betrekkingen. Maar Sesostris III ondernam, volgens het opschrift op den grafsteen van een der grooten van zijn rijk, wederom eenen veldtocht naar Palestina. Hij veroverde de stad Sichem, die reeds toen eene der belangrijkste van geheel Kanaän moet geweest zijn [31]).

De tot hiertoe behandelde bronnen gaven den indruk, dat het land Kanaän in deze periode geheel door Semietische stammen bevolkt was. Hieronder moeten wij van de 26ste eeuw v. Chr. af de Amorieten verstaan, die, zooals wij gezien hebben, waarschijnlijk uit Arabië in Kanaän en de omliggende landen zijn binnengedrongen en een tijdlang zelfs Babylonië hebben beheerscht. Hunne taal kennen wij door vele honderde eigennamen op Babylonische tabletten uit den tijd der Hammoerapi-dynastie, door talrijke uitheemsche woorden en eigennamen in de Egyptische oorkonden [32]) en vooral ook door de vele niet-Babylonische uitdrukkingen in de teksten van el-Amarna. Deze taal Kanaäns, de taal der Amorieten in den vóór-Israëlietischen tijd, is nauw verwant of zoo goed als identisch met de taal der Israëlieten: het Hebreeuwsch.

De Amorieten en de Israëlieten behoorden tot hetzelfde ras en spraken eene zelfde taal. Maar voor hem, die den Bijbel kent, doet zich hier een bezwaar voor. Hoe verklaren wij, dat het Oude Testament in de lijst der

volken van Genesis 10 de Kanaänietische volken niet telt tot de groep der Semieten, maar Kanaän noemt als vader van Heth en als zoon van Cham? Hoe verklaren wij, dat in Genesis 23, in het verhaal van Abraham, Hethieten en niet Amorieten genoemd worden als de bevolking der stad Hebron in het Zuiden van Palestina?

Op deze bezwaren, reeds sedert lang gevoeld, geven de nieuwe gegevens der Egyptische en Babylonische bronnen een afdoend antwoord: Toen de Israëlieten Kanaän binnentrokken, waren de Amorieten aldaar reeds door andere volken teruggedrongen en tot het bergland beperkt. Deze nieuwe volken waren van niet-Semietische afkomst: Hethieten en Indogermanen.

Het raadselachtige volk der Hethieten was langen tijd een geliefkoosd onderwerp van dilettanten, een schrikbeeld voor ernstige geleerden. Men kende ze niet alleen uit het Oude Testament, maar ook uit de Egyptische opschriften van het Nieuwe Rijk, en men zag hen op de muren der Egyptische tempels naar het leven geteekend met hunne kromme neuzen, hun terugwijkend voorhoofd, hun puntige schoenen, hun gevlochten haar. Hetzelfde menschenras vond men afgebeeld op talrijke gedenkteekenen in Noord-Syrië en Klein-Azië, en vele van deze laatstgenoemde voorstellingen zijn voorzien van een begeleidenden tekst in een merkwaardig hiërogliefenschrift, dat ondanks alle pogingen nog door niemand met zekerheid werd ontcijferd.

Eerst voor eenige jaren kwam men de oplossing van het raadsel nader. Heden weten wij, dat een inval der Hethieten aan de Amorietische dynastie in Babylon een

einde heeft gemaakt. Dit wordt bewezen door één enkele zinsnede in eene oud-Babylonische kroniek: „In het 5de jaar van Samsu-ditana trokken de Hethieten op tegen Akkad [33])." Samsu-ditana is de laatste koning der Amorietische dynastie; Babel's bloeitijd verzinkt met hem in het niet. Deze oorkonde werd pas in 1907 bekend.

In hetzelfde jaar begon Prof. Winkler de eerste systematische opgravingen op de plaats der oude hoofdstad van het rijk der Hethieten in Klein-Azië. Al is nog betrekkelijk weinig van de resultaten bekend, toch geeft dit weinige alreeds een volledig beeld.

Heden weten wij, dat de Hethieten in de tweede helft van het tweede millenium vóór Chr. een groot rijk vormden in Klein-Azië en Syrië, de gevaarlijkste vijanden en mededingers van Egypte ten tijde der groote Farao's der 18de en vooral der 19de dynastie. Wij kennen de volledige lijst der koningen van dit rijk en tevens de koningen van het verwante, maar oudere rijk M i t a n n i in Noordelijk Mesopotamie, dat later insgelijks afhankelijk werd van de Klein-Aziatische Hethieten. Ook de talen van beide volken worden meer en meer bekend [34]); zij zijn in haar geheel noch Semietisch noch Indogermaansch.

Evenwel bevat de inheemsche taal der Klein-Aziatische Hethieten zonder eenigen twijfel Indogermaansche vormen en uitdrukkingen. Ook in eenige eigennamen van Hethietische koningen en vorsten heeft men elementen van het oudste Perzisch of van het Sanskriet willen terugvinden. Reeds vroeger, toen men alleen nog maar over het materiaal der Amarna-teksten beschikte, heeft men dit vermoeden geopperd. Maar deze meening geraakte op

den achtergrond. Wie vermoedde ook Indogermanen, en nog wel van de Indo-Iraansche groep, in West-Azië omstreeks het jaar 1400 vóór Chr.! Zelfs de gedachte leek dwaasheid. Toen vond Winckler in de spijkerschriftteksten van Boghaz-keui, die in de hoofdstad der Klein-Aziatische Hethieten werden opgegraven, maar in de Babylonische taal zijn geschreven, Indische godennamen: Mitra, Varoena, Indra, Nâsatja [35]. Nu moest de twijfel zwijgen.

Het is hier niet de plaats uitteweiden over de gevolgen, die deze ontdekking medebrengt voor de oudste geschiedenis onzer voorvaderen van het Arische ras. Maar de volgende bewering kunnen wij reeds heden als vaststaand beschouwen: De overheerschende bevolking in de rijken der Hethieten en der Mitanni's in Klein-Azië en Noordelijk Mesopotamie was van Indogermaansche afkomst; het gros van het volk echter behoorde bij de bevolking met de kromme neuzen en de terugwijkende voorhoofden en de niet-Indogermaansche taal: de eigenlijke Hethieten.

Een soortgelijke samenstelling der bevolking vinden wij nu ook in Kanaän ten tijde van den intocht der Israëlieten. Het taalkundige onderzoek der teksten van el-Amarna heeft dit bewezen. Wel werd in Kanaän, in het aloude land der Semieten, de Semietische bevolking nooit geheel teruggedrongen. Het gros van het volk bleef hier, vooral in het Zuiden van het land, altijd Semietisch, dus volgens ras en taal nauw verwant met de binnendringende Hebreën Maar juist onder de regeerende bevolking en onder de vorsten van de groote steden (zooals van Jeruzalem en waarschijnlijk ook van

Sichem [36])) vinden wij niet alleen tal van Hethieten of Mitanni's, maar ook tal van Indogermanen. Wie de Amarna-teksten bestudeert, begrijpt, dat de Israëlieten, toen zij Kanaän binnendrongen, zich aangaande ras, taal, kultuur en godsdienst niet verwant konden gevoelen met hen, die het land regeerden. De haat en de verachting van den echten Israëliet uit de woestijn voor den Kanaäniet sproot niet alleen voort uit het verschil van godsdienst en beschaving: ook het onderscheid van ras was hier een belangrijke factor.

Maar er is meer. Toen Israël Kanaän binnentrok, stond dit land reeds sedert langen tijd weder onder de heerschappij van Egypte. Het land Kanaän, door Jozua met de twaalf stammen veroverd, was Egyptische provincie, bestuurd door Egyptische ambtenaren en stadhouders. Als Israël volgens den Bijbel uit Egypte naar Kanaän trekt, dan blijft het eigenlijk toch op Egyptisch grondgebied.

Dit is een zeer merkwaardig feit, en uit de opgaven van het Oude Testament zouden wij het niet hebben vermoed. Maar de Egyptische bronnen, en vooral de Amarna-teksten, stellen het buiten twijfel. Van de 16de tot de 12de eeuw v. Chr. — en den uittocht der kinderen Israëls later dan de 12de eeuw te dateeren [37]) schijnt ons onmogelijk met het oog op de chronologie — behoorde Kanaän staatkundig bij Egypte. Hoe is dat gekomen en hoe hebben wij het zwijgen van het Oude Testament te verklaren?

De toestand begon wellicht met de omgekeerde verhouding. In de laatste helft van het tweede millennium,

omstreeks 1400 v. Chr., was Kanaän eene Egyptische provincie. Maar in de eerste helft, omstreeks 1700, was Egypte waarschijnlijk zelf eene provincie van Kanaän.

De 18de en de 17de eeuw v. Chr. zijn een donker tijdperk in de geschiedenis van West-Azië. De Egyptische bronnen vermelden er daarom zoo weinig van, omdat men eenvoudig later elke herinnering aan deze periode van vernedering zorgvuldig heeft uitgewischt. Want het was het tijdperk, waarin Egypte door een vreemd volk, de zoogen. Hyksos, overheerscht werd. De latere berichten, die van Manetho, ons overgeleverd vooral door Flavius Josefus, zijn verward en verwisselen de Hyksos met de Joden. Maar dit staat wel vast, dat zij een rijk beheerschten, dat zich ver over de grenzen van Egypte uitstrekte en waartoe stellig ook Kanaän behoorde. Een der eerste dezer koningen, Chian geheeten, noemt zich niet slechts, zooals ook zijne opvolgers, „vorst der vreemde landen", maar zijn naam werd teruggevonden op kleine voorwerpen met Egyptisch opschrift te Gezer in Palestina [38]), te Babel, ja zelfs te Knossos op Kreta. En in de Arabische overlevering bleef misschien [39]) zijn naam, in den vorm van Rajjân, voortleven als de naam van den Farao, die Jozef uit de gevangenis verloste en tot groot aanzien bracht.

Van waar kwamen de Hyksos? Het raadsel wacht nog steeds op zijne volledige oplossing. Maar de oude Egyptische bronnen geven zekerheid omtrent vierderlei. De naam van het volk, de namen van zijne koningen, zijne godheid, zijne hoofdstad zijn bekend. Op deze vier punten moet het onderzoek dus steunen.

De Hyksos worden als volk 'Amoe genoemd. Wij

hoorden reeds, dat dit een naam is der Kanaäneesche Semieten. De namen hunner koningen zijn, voor zooverre bekend, bijna allen West-Semietisch en behooren tot dezelfde taalgroep als de Amorietische eigennamen in Babel ten tijde van de Hammoerapi-dynastie. Hun god, Soetech, wordt later met den god der Kanaänieten, Baäl, en ook met den god der Hethieten, Tešoep, vereenzelvigd. Hunne hoofdstad ten slotte, de stad Avaris, lag geheel in 't Oosten van den delta van den Nijl, nabij de Aziatische grens.

Dit alles wijst op Kanaän. Waarschijnlijk hebben wij hier eene overheersching der Amorieten over Egypte, gelijksoortig aan de iets vroegere heerschappij der Amorieten over Mesopotamië. En dit vooruitdringen der Amorieten staat wellicht in geschiedkundigen samenhang met de verschuivingen der volken in het Noorden, waardoor de Hethieten en de Indo-Germanen naar West-Azië kwamen.

Maar dit zijn slechts gissingen. Zooveel is zeker: Het land Kanaän moet een belangrijk steunpunt voor de heerschappij der Hyksos geweest zijn. Want als de Farao's der zoogen. 18de dynastie de vreemdelingen verjagen, valt hun niet slechts Kanaän als erfgoed ten deel, maar is ook het land Kanaän het tooneel van den beslissenden strijd.

Farao Ahmoses heeft Egypte van de Hyksos verlost. Toen hunne hoofdstad na langen tegenstand zich had overgegeven, vervolgt hij hen tot in het zuiden van Kanaän. Zes jaren lang belegeren de Egyptenaren aldaar de stad Šaroechen [40]. Door den val van deze stad is niet alleen de macht der vreemde overheerschers gebro-

ken, maar het geheele land Kanaän komt nu weer in 't bezit van Egypte.

De stad Saroechen vinden wij ook in het Oude Testament; zij wordt hier echter slechts eens (Jozua 19, 6) en terloops vermeld als behoorende tot het gebied van den stam Simeon. In den Israëlietischen tijd was het dus eene stad zonder beteekenis, waarvan men heden niet eens de juiste ligging meer weet. Maar in den tijd der Hyksos moet zij eene machtige stad geweest zijn en een der krachtigste steunpilaren van hun heerschappij. Want van Saroechen begint ook weer de geweldige opstand, die onder Thutmoses III in heel Palestina en Syrië, ja zelfs tot in Mesopotamië is uitgebroken [41].

Met Ahmoses, den verjager der Hyksos, begint het heldentijdperk van Egypte. Babel was krachteloos geworden; de Hethieten zijn eerst in opkomst. Tegen zijn eigenlijke natuur in werd toen Egypte een militaire staat en ontwikkelde zich tot eene groote mogendheid. De opvolgers van Ahmoses bevestigden Egypte's heerschappij in geheel Kanaän en Syrië.

Egypte's grootste krijgsheld was echter Thutmoses III. Hij regeerde van 1501—1447 v. Chr. Zijne Annalen zijn grootendeels op de muren van zijn tempel in Karnak (Thebe) bewaard gebleven en geven een goed inzicht in de wijze van oorlogvoeren van dien tijd [42]. Eene lange lijst van veroverde steden in denzelfden tempel is van groot belang voor de aardrijkskunde van Kanaän in vóór-Israëlietischen tijd [43].

Niet minder dan 16 veldtochten moest de groote koning tegen de altijd weer oproerige vorsten van Kanaän en Syrië ondernemen. Van het Zuidelijkste

gedeelte des lands tot aan het uiterste Noorden wordt er hevig gestreden. De oorlog begint bij Šaroechen in het Zuiden; daarna wordt de vlakte van Jizreël het tooneel van den strijd, getuige de slag bij Megiddo, in de Annalen uitvoerig beschreven, en de inneming van deze belangrijke stad. Op zijn latere veldtochten verovert hij de steden van Fenicië en Noord-Syrië, overschrijdt bij Karkemiš den Eufraat en dringt tot Mesopotamië door.

Zijne beide opvolgers bewaarden en versterkten hun erfdeel. Maar onder Amenophis III, die gedurende zijne lange en vreedzame regeering de schatten van Azië voor zijn tempels verspilde, vertoonen zich reeds in het wereldrijk de sporen van verval. Onder hem bereikt Thebe haren hoogsten bloei. De reusachtige bouwvallen van zijn tempels wekken nog heden ten dage de bewondering der bezoekers.

De bouwheer en verkwister werd opgevolgd door den wijsgeer en dweeper op godsdienstig gebied. Amenophis IV stelde zich ten doel de oude goden van Egypte met geweld af te schaffen en alle godsvereering te beperken tot de zonneschijf, die levengevend en levenonderhoudend het heelal doorstraalt en als wier vertegenwoordiger hij zich op aarde beschouwde.

De Amarna-teksten geven ons een uitstekenden kijk op den toestand van Kanaän en Syrië in dezen tijd. De Egyptische opperheerschappij is zeer verzwakt. En dit is wel de voornaamste reden, waarom het Oude Testament er niet van gewaagt.

Toch hangen de vorsten van Kanaän nog van den Farao af. Hem noemen zij hunnen koning, hunnen heer,

hunne zon, hunnen god. Van hem verwachten zij hunne hulpe, hunne redding en hun heil.

,,Zoo wij opvaren ten hemel,
,,Zoo wij nederdalen ter helle,
,,Zie, ons hoofd is in Uwe handen,''

zoo schrijft een vorst uit het Zuiden van Kanaän aan den Farao,

,,Ik richtte mijnen blik hierheen
,,En ik richtte mijnen blik daarheen,
,,Maar niet werd het licht,
,,En ik richtte mijnen blik op den koning, mijnen heer,
,,Toen werd het licht.'' [44])

Maar de Farao kon geene hulp verleenen. Hij moest al zijne aandacht wijden aan den toestand in Egypte. Amenophis IV peinst over verbetering van den godsdienst en de vijand klopt aan de poorten van zijn rijk.

Toen kwam Israël. In de woestijn, aan den Sinaï saamgesmolten tot één volk door het geloof aan den éénen God, overstroomen de scharen van het uitverkoren volk het oude land Kanaän.

Het zal steeds waarschijnlijker blijken, dat de intocht der Israëlieten moet gesteld worden in den tijd van Amenophis IV en in dien der troebelen na zijn dood.

Mozes en Amenophis IV waren dus wellicht tijdgenooten. De hooge beteekenis van beiden ligt op godsdienstig gebied. Beiden zijn opgetreden als hervormers van den godsdienst van hun volk. En ook Mozes werd volgens den Bijbel ,,onderwezen in alle wijsheid der Egyptenaren''.

Maar welk een onderscheid tusschen beider god!

De god van Amenophis: eene abstractie van een

voorwerp uit het rijk der Natuur, de zonneschijf, die, mannelijk en vrouwelijk tegelijk, nabij en toch verre, het leven en gedijen op de gansche aarde schenkt en onderhoudt.

De God van Mozes: de ontzagwekkende, de ijverige, die zijne onverbiddelijke zedelijke eischen laat verkondigen, en tóch „barmhartig is en genadig, lankmoedig en groot van weldadigheid en waarheid", Jahve, de God van Sinaï.

Edel Groot Achtbare Heeren Curatoren dezer Universiteit!

Door Uw vertrouwen ben ik op jeugdigen leeftijd tot het ambt geroepen, hetwelk ik heden aanvaard. Ik dank U, dat Gij mij ter vervulling van dit zware en verantwoordelijke ambt hebt willen voordragen. Uw vertrouwen stelt mij thans in staat mij geheel aan de vakken te wijden, waarop ik mij van het eerste begin mijner studiën af met voorliefde heb toegelegd. Moge het mij in de toekomst vergund worden U door daden mijne erkentelijkheid te bewijzen. De verantwoordelijkheid, die mij heden is opgelegd, diep beseffend, wensch ik U te verzekeren, dat ik met inspanning van alle mij door God gegeven krachten zal trachten mijne taak te verrichten en het vertrouwen, dat Gij in mij hebt gesteld, niet te beschamen.

Volgaarne betuig ik U, WelEdelGestrenge Heer Secretaris van Curatoren, Mr. Ten Bruggen Cate, mijnen dank voor Uwe vriendelijke ontvangst en de hulpvaardigheid, mij bewezen, en beveel mij bij voortduring in Uwe bereidwilligheid aan.

Hooggeleerde Heeren, Rector Magnificus en Leden van den Academischen Senaat, hooggeachte Ambtgenooten!

Nu de leerstoel voor Hebreeuwsche taal en letterkunde en de Israëlietische Oudheden heden op nieuw zal worden bezet, gaan Uwe gedachten zeker in de eerste plaats terug naar hem, die dit Hoogleeraarsambt 35 jaren lang met eere bekleedde en die zoo plotseling uit Uw midden werd weggerukt. Ik heb mijnen voorganger persoonlijk niet gekend. Maar voor velen onder U was Professor van den Ham een trouw en hooggeschat vriend. De herinnering aan den man, die, een geleerde van beteekenis, met beminnelijke bescheidenheid en wars van geleerd vertoon stil en kalm zijnen weg is gegaan, moet U en ons allen heden met weemoed vervullen. Zijne nagedachtenis zal niet alleen in den kring zijner ambtgenooten, maar ook bij zijne talrijke leerlingen steeds in eere blijven.

Als de opvolger van een der oudsten Uwer treed ik als een der jongsten heden in Uwen kring. Kort geleden was ik nog nauwelijks met één Uwer persoonlijk bekend. Niet alleen echter het feit, dat Gij, mijne Heeren Professoren der Literarische Faculteit, mij hebt waardig geacht om eenen zetel in Uw midden in te nemen, maar ook de bijzondere vriendelijkheid en groote voorkomendheid, waarmede Gij allen mij te gemoet zijt gekomen, laat mij goedsmoeds de toekomst ingaan. Het zal mijne vreugde en mijn trots zijn, met U samen te mogen medewerken aan den opbouw en aan den bloei der Groningsche Hoogeschool.

Met U, mijne Heeren Professoren der Theologische

Faculteit, zal mij het ambt, dat ik heden aanvaard, in veelvuldige aanraking brengen. Vooral aan Uwen raad en aan Uwe voorlichting zal mijne onervarenheid nog vaak behoefte hebben. Mijn beroep op Uwe welwillendheid doe ik te liever omdat ik U reeds heden mag danken voor zoo menig blijk van de vriendelijkste tegemoetkoming, die mij de beste hoop geeft voor de toekomst.

Een woord van dank en erkentelijkheid ook aan U, zeer geachte Heer J. Æ. Wartena, voor de toewijding en opgewektheid, waarmede Gij gedurende de vacature naast Uwe talrijke ambtsbezigheden de Colleges in de Hebreeuwsche taal en Oudheidkunde hebt waargenomen.

Heeren en Dames Studenten! Toen mijn voorganger op dezen leerstoel nu meer dan 35 jaren geleden zijn ambt aanvaardde, deed hij dit met eene redevoering over het belang van de studie der Arabische taal voor de behandeling van het Oude Testament. Sedert zijn de tijden veranderd. Heden op de beteekenis der Arabische taalwetenschap te wijzen, is overbodig in een land en in een tijd, waarin een de Goeje, een Snouck Hurgronje, een Houtsma den Nederlandschen naam op dit gebied over de beschaafde wereld heeft beroemd gemaakt. Maar wel is bij mij, toen ik overlegde waarover ik heden tot U spreken zou, de gedachte opgekomen of ik U niet, mij aansluitende aan het thema dier redevoering, zoude wijzen op de beteekenis van het Babylonisch-Assyrisch voor de behandeling van het Oude Testament. Ik gaf er echter de voorkeur aan, U door een concreet voorbeeld, de geschiedenis van het vóór-Israëlietische

Kanaän, het belang dier studiën aan te toonen. Houdt mij echter nog eene opmerking ten goede. De beoefenaar der Semietische taal- en letterkunde, die het breede gebied der Assyriologie en ook der Egyptologie voorzichtig ontwijkt, omdat hij meent, dat hier nog zoo veel onzeker is, blijft eenzijdig. En ook dit mag wel eens in het openbaar gezegd worden: dat de wettelijke bepalingen omtrent de examens in de Semietische Letteren geen plaats toekennen aan de studie der Assyriologie, behoort tot een verouderden toestand.

Maar ook voor den Theoloog is bekendheid met den breeden West-Aziatischen achtergrond, die de geschiedenis en den godsdienst van het kleine volk Israël zoo helder doet uitkomen, van het grootste gewicht. En hiermede wend ik mij ten slotte tot U, mijne Heeren Studenten in de Theologie, en inzonderheid tot diegenen onder U, die eerst met hunne studie beginnen. De Theologie, de koningin der wetenschappen, waaraan Gij Uw leven hebt gewijd, onderscheidt zich ook daardoor van menig ander vak van wetenschap, dat zij de meest verschillende gebieden omvat. In de weinige jaren Uwer theologische studie wordt veel van U verlangd, zeer veel inderdaad, als Gij het ernstig opneemt. Derhalve ware het te begrijpen, als wellicht enkelen Uwer de moeilijke studie van het Hebreeuwsch als eenen lastigen plicht beschouwden.

Maar ik zou gaarne bij U geestdrift willen wekken voor dezen plicht. Evenals niemand het Nieuwe Testament kan verstaan, die het Oude niet kent, zoo kan ook hij, die den grondtekst niet kent, het Oude Testament nooit verstaan, zooals een Theoloog het behoort te doen. Wie ook maar één der grootere boeken van het Oude

Testament met eigen oordeel en zelfstandig dóórwerkt, bevordert zijne studie meer dan hij, die zich verdiept in de vragen der Kritiek zonder grondige kennis van den feitelijken toestand van den oorspronkelijken tekst. Want over die dingen alleen, die wij in zelfstandigen, onverdroten arbeid tot ons eigendom maken, kunnen wij oordeelen, en alleen zulk werk heeft voor ons waarde. Tot zoodanig een arbeid U te prikkelen en op te leiden beschouw ik als mijne schoonste en voornaamste taak.

Ik heb gezegd.

---

1) *J. A. Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln*, N. 333.

2) Ook uit den Israëlietischen tijd zijn weinig opschriften te vermelden.

3) *H. Gressmann, Texte u. Bilder* II Abb. 242 (uit: *W. M. Flinders Petri, Royal Tombs* I *pl.* XII).

4) *J. H. Breasted, A History of Egypt*, 1906, *fig.* 26, 28.

5) *J. H. Breasted, Ancient Records of Egypt Vol.* I § 722.

6) *Breasted, Ancient Records* I 146.

7) Vgl. *K. Sethe* in: *Zeitschr. f. Aegyptologie* 1909 *S.* 10 *f.*

8) *Gebal, Gubla* „berg" (of misschien „grens"); Egyptisch *Kbn, Kpnj;* het Grieksche *Byblos* „papier-stad" is volksetymologie.

9) *Flinders Petri, Deshashe* (1898), *Pl.* 4; vgl. *Ed. Meyer, Geschichte des Altertums* I² § 253.

10) Vergel. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft N.* 37, *Bl.* 6 en 7; *N.* 34, *Bl.* 6; *N.* 24. *S.* 11.

11) Wij volgen hier de chronologie van *Ed. Meyer.*

12) *Breasted, Ancient Records* I 311—315; *Gressmann-Ranke, Texte u. Bilder* I 233 *f.*

13) „Boemerang", Egypt. *am.*

14) *F. Thureau-Dangin, Die Sumerischen u. Akkadischen Königsinschriften*, 1907, *S.* 155.

15) Dit is de meest waarschijnlijke verklaring; dus niet *Šargani-šarri* of *Šargani-šar-ali.*

16) *L. W. King, Chronicles concerning Early Babylonian Kings, Vol.* II, 1907, *p.* 29; vergel. ook *Thureau-Dangin, Königsinschriften S.* 225 *b.*

17) *King, Chronicles, p.* 31.

18) Afgebeeld b. v. bij *C. J. Ball, Light from the East*, 1899, *p.* 53.

19) Vergel.: *Orientalistische Literaturzeitung* 1907 *Sp.* 113 *f.* (maar ook *Sp.* 387 *f.*!)

20) *Thureau-Dangin Königsinschriften, S.* 224 („Mauer des Westens"; de boven gegevene vertaling lijkt ons waarschijnlijker).

21) Het bewijs steunt in de eerste plaats op het taalkundige onderzoek der eigennamen.

22) *H. Ranke, Early Babylonian Personal Names*, 1905, *p.* 113; *A. Ungnad* in: *Beiträge zur Assyriologie* VII 5, 1909, *S.* 60.

23) *A. H. Gardiner, Die Erzählung des Sinuhe u. die Hirtengeschichte (Hieratische Papyrus aus den Königl. Museen zu Berlin, 5. Band), Leipzig* 1909.

24) Vergel. vooral regel 260—270.

25) *Sinuhe* r. 70 v., 220 v.

[26] *E. Sellin, Tell Ta'annek (Denkschriften d. Kais. Akademie der Wissensch., Phil.-hist. Klasse, 50. Band), Wien* 1904, *S.* 28.

[27] *Sinuhe* r. 31.

[28] *Sinuhe* r. 94.

[29] Vergel. *W. M. Müller* in: *Orientalist. Literaturzeitung* 1901, *S.* 8.

[30] *R. A. St. Macalister, The Excavation of Gezer, Vol.* II, 1912, *p.* 312 *ss.*

[31] *Breasted, Ancient Records* I 680; *Gressmann-Ranke, Texte u. Bilder* I 235. De identificatie met *Sichem* (wellicht in meervoud: „land der Sichemieten") is tenminste zeer waarschijnlijk. Sichem wordt ook in de Amarnateksten (ed. Knudtzon Nr. 289 r. 23) en in den Papyrus Anastasi I (tijd van Ramses II) genoemd. Prof. Sellin verkreeg eene concessie voor opgravingen aldaar (in de nabijheid der stad Nâbulus). Van deze onderneming mogen wij veel verwachten.

[32] *M. Burchardt, Die Altkanaanäischen Fremdworte u. Eigennamen im Aegyptischen, Leipzig,* 1910.

[33] *L. W. King, Chronicles concerning Early Babylonian Kings, Vol.* II, 1907, *p.* 22.

[34] Vergel. *F. Bork, Die Mitannisprache (Mitteil. der Vorderasiat. Gesellsch.* 1909). Ook de taal van het rijk Chatti zal spoedig geen geheim meer bergen, sedert in 1911 bilingue teksten gevonden werden.

[35] *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft Nr.* 35, *Dec.* 1907, *S.* 51.

[36] *Put-i-Chepa* (dit is de juistere lezing van den meestal *Abdichiba* gelezen naam) van Jeruzalem en *Labaja* van Sichem (?).

[37] *Prof. B. D. Eerdmans, Alttestamentliche Studien* II, 1908, *S.* 67 *ff.*

[38] *R. A. St. Macalister, The Excavation of Gezer, Vol.* III, *Pl.* CCIV*b fig.* 16 (Scarabaeus).

[39] De overgang van *ch* in *r* is echter een groot bezwaar.

[40] *Breasted, Ancient Records Vol.* II 13.

[41] *Breasted a. w.* II 416.

[42] *Breasted a. w.* II 391—540; *Gressmann-Ranke, Texte u. Bilder* I 236 *ff.*

[43] *W. M. Müller, Die Palästinaliste Thutmosis III (Mitteil. d. Vorderasiat. Gesellsch.* 1907, 1).

[44] *Amarna,* ed. *Knudtzon, N.* 264, 15—19 (vergel. Psalm 139, 8; voor irṣitu = „onderwereld, hel" vergel. *Hellevaart van Ištar, Rev. l.* 8); *N.* 266, 10—15 (vergel. ook *r.* 19—25). Dit zijn duidelijk citaten uit godsdienstige hymnen, die pas later op den Farao zijn toegepast. De „glossen" bewijzen, dat deze hymnen oorspronkelijk in 't Hebreeuwsch (of Amorietisch) waren gesteld. De Psalmen-literatuur gaat dus terug tot in overoude tijden.

IK BLIJF WERKEN.